

HRVATSKI ODVJETNICI I POLITIKA PROFESIJE: DILEMA PROFESIONALIZACIJE 1884–1894.*

Sarah A. Kent

Krajem devetnaestog stoljeća najznatnije slobodne profesije u Zapadnoj Evropi i u Americi zasnivale su se kao ekskluzivna zanimanja temeljena na unutrašnjoj nezavisnosti i samoupravi, čije su interese izražavala i branila profesionalna udruženja. Premda se začeci sličnog razvoja mogu vidjeti i u odvjetnika u Hrvatskoj u istom razdoblju, konsenzus o reformi profesije početkom osamdesetih godina postajao je sve krhkijim, da bi do sredine devedesetih gotovo posve iščezao. U tom razdoblju, inače obilježenom sve brojnijim i dubljim političkim sukobima, hrvatska država pod vodstvom bana Khuen-Hédervárya nije imala nikakav interes da mijenja neoapsolutistički Odvjetnički red iz 1852. godine te da se time odrekne neposredne i posredne vlasti nad svim vidovima obuke i prakse odvjetničkog staleža. Jedino profesionalno udruženje, takozvani Odvjetnički odbor, definitivno je potpao pod prevlast konzervativnih narodnjaka, kakav je bio primjerice odvjetnik Nikola pl. Crnković, što je izazivalo sukobe s odvjetnicima opozicijskih stranaka. Politika je sve više zasjenjivala profesionalne probleme te je odvjetnički stalež u Hrvatskoj, žrtva Khuenove politike *divide et impera*, bio razdiran političkim mišljenjima pojedinih odvjetnika.

Godine 1881. osam hrvatskih odvjetnika bilo je suspendirano na šest mjeseci zbog svojih radikalnih političkih stavova i članstva u Stranci prava. U povodu toga napisali su protestno pismo čija se kopija još uvijek čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci među osobnim spisima Šime Mazzure, odvjetnika koji je imao praksu u Zagrebu potkraj 19. stoljeća. Autori su tražili od primalaca pisma da ulože službeni protest vladi u ime toga što je, kako su smatrali, suspenzija odvjetnika zbog političkog mišljenja istinski napad na cijelu profesiju koja pak izravno ovisi o poštovanju slobode govora. Štoviše, obrazlagali su dalje pravaši, vladin pokušaj da ušutka odvjetnike dio je širokog napada na cijelo nezavisno građanstvo. Obraćajući se pismom odvjetničkom staležu, njegovi su autori izrazili s jedne strane uvjerenje da odvjetnici imaju zajednički interes zasnovan na njihovoj društvenoj ulozi. S

* Ovo su odlomci doktorske disertacije autorice pod naslovom: *Attorneys in Zagreb Croatia, 1884–1894*, obranjene na Odjelu za povijest Sveučilišta Indiane (Bloomington-SAD) god. 1988.

druge strane, smještajući odvjetnike na borbenu liniju obrane ukupnog nezavisnoga građanstva, pravaši su i sami pripisali struci opću političku misiju u društvu. Pismo je dakle bilo izrazom središnje dileme profesionalizacije osamdesetih i devedesetih godina devetnaestog stoljeća: dolazi li profesija prije politike ili politika prije profesije?

Postoji mnogo definicija profesije i profesionalizma, ali većini njih zajednička su tri elementa: (1) naglašavanje postojanja korpusa znanja na kojem se temelji stručnost, (2) vjerovanje da »stručni akreditivi«, tj. obuka i stjecanje strukovnog naslova, odjeljuju jednu profesiju od drugih zanimanja te (3) isticanje ideje da profesije podliježu vlastitim zakonima i da su autonomne unutar društva.¹ Modeli profesije ponajprije se temelje na povijesnom iskustvu angloameričkog svijeta za koje se pretpostavlja da se može uopćiti u okviru bilo kojeg konteksta. Kad je 1970. godine Eliot Friedson uspoređivao američke i sovjetske liječnike, ipak je priznao da je svojstvo autonomije problematično jer su sovjetski liječnici suočeni s mnogo jačim državnim nadzorom. Unatoč tome, zaključio je, sovjetski su liječnici još uvijek autonomni na svojem radnom mjestu. Međutim, šesnaest godina kasnije Friedson je zaključio da se »profesija mora promatrati u specifičnom povijesnom i nacionalnom smislu. Ona nije znanstveni pojam što općenito vrijedi u velikom broju različitih okruženja.«² Ovaj zaključak izveden je iz studije poput Rueschemeyerove usporedbe američkih i njemačkih pravnika te studije Nancy Mandelker Frieden o liječnicima krajem devetnaestog stoljeća u carskoj Rusiji, u kojima se raspravlja o različitim putovima profesionalizacije u visokobirokratiziranim državama, čiji se politički i ekonomski razvoj korjenito razlikovao od angloameričkog svijeta.

Nema nikakve sumnje da je krajem devetnaestog stoljeća u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji odvjetnička profesija postojala. Profesiju je zakonski definirao ne samo Odvjetnički red iz 1852, nego su i članovi profesije izražavali uvjerenje da svi odvjetnici imaju zajedničke interese. Stoga ćemo u prvom dijelu ovoga članka opisati obuku kojom se stvarala ova jedinstvena strukovna skupina u Hrvatskoj. Međutim, odvjetnici se nisu jasno izdvajali u društveno-ekonomskom smislu od ostalih dijelova obrazovanog sloja, a na koheziju profesije negativno su utjecale političke ideologije i politički stilovi, pojačani upletanjem države. Ove podjele unutar profesije priječile su dakle razvoj profesionalne organizacije koja bi mogla artikulirati i braniti cijelu profesiju.

¹ Klasična studija profesija je A. M. Carr-Saunders i D. A. Wilson, *The Professions* (Oxford, 1933). Za modernije pristupe vidi Eliot Friedson, *Profession of Medicine* (New York 1870), Margoli Sarfati Larson, *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis* (Berkeley i Los Angeles 1977), i Thomas L. Haskell, ured., *The Authority of Experts: Studies in History and Theory* (Bloomington, Indiana 1984). Za studije profesije u središnjoj i istočnoj Evropi vidi Dietrich Rueschemeyer, *Lawyers and Their Society: A Comparative Study of the Legal Profession in Germany and the United States* (Cambridge, Mass. 1973) i Nancy Mandelker Frieden, *Russian Physicians in an Era of Reform Revolution, 1856—1905* (Princeton 1981).

² Eliot Friedson, *Professional Powers: A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge* (Chicago 1986), 35.

Habsburškoj Monarhiji kakva je izašla iz revolucije 1848. bio je svojstven vrtoglavo složen pravni sistem. Naime, Monarhija nije posjedovala samo jedan nego više pravnih sistema koji su vrlo labavo bili povezani u zajedničku cjelinu. Ideje imperijalizma, nacionalizma, liberalizma i konzervativizma prilično su tegobno koegzistirale unutar države. Porazom pokušaja Franje Josipa da nametne jedinstvo odozgo i uvođenjem dvojnog sistema ojačale su jasno različite pravne tradicije u austrijskoj i ugarskoj polovini Monarhije. Unutar ugarske polovine Monarhije hrvatska je autonomija urodila svojom posebnom varijantom na kojoj je izraslo specifično hrvatsko pravno obrazovanje.

Do 1874. godine studenti iz Trojedne kraljevine koji su željeli studirati pravo mogli su u Hrvatskoj dobiti samo djelomično pravno obrazovanje. Na Pravoslavnoj akademiji, izravnom izdanku visoke škole što su je osnovali isusovci 1669. godine, postojala je samo trogodišnja nastava prava. Četverogodišnja nastava uvedena je 1868, ali većina studenata se i dalje, barem dijelom studija, obrazovala na glasovitim sveučilištima u austrijskom dijelu Carstva, posebice u Grazu i Beču.

Zagrebačko Sveučilište utemeljeno je na osnovi zakona obznanjenog 5. siječnja 1874, a koji je proistekao stapanjem različitih političkih stremljenja. Osnivanje Sveučilišta zadovoljilo je kako liberale, koji su željeli unaprijediti hrvatske institucije, tako i nacionaliste koji su u Sveučilištu vidjeli sredstvo kojim će se zaustaviti germanizacija i »odliv mozgova« iz Hrvatske. Ostali su se nadali da će Sveučilište učiniti Hrvatsku središtem čitavog južnoslavenskog svijeta. Vlada Ivana Mažuranića na samom je početku predložila osnivanje parcijalnog Sveučilišta koje bi se sastojalo samo od pravnog i teološkog fakulteta, ali je kanonik Franjo Rački, jedan od vođa jugoslavizma, zastupao mišljenje da je potrebno utemeljiti cjelovito Sveučilište koje će obuhvaćati i filozofski te medicinski fakultet. Tijekom odmora u radu Sabora, ujesen 1873, vlada i Rački su postigli kompromisno rješenje na osnovi kojeg su slijedeće godine otvorena tri fakulteta, pravni, teološki i filozofski. Osnivanje medicinskog fakulteta odgođeno je ponajprije zbog većih troškova vezanih za praktične, kliničke aspekte medicinskog obrazovanja.

Kao instituciji utemeljenoj u novije vrijeme, zagrebačkom Sveučilištu nedostajala je autonomija koja je odlikovala starija, srednjovjekovna sveučilišta u Evropi. Premda je Sveučilište imalo svoju vlastitu upravu koja je djelovala preko institucije Akademickog senata, sva imenovanja na položaje morala su biti potvrđena od vlade. Kontrola vlade postala je još izraženijom 1892. kada su profesori izričito definirani kao državni službenici. S jedne strane gledajući, status državnog službenika koristio je profesorima koji su, njemu zahvaljujući, primali mirovine u skladu s mjestom koje su zauzimali u vladinom registru službeničkih položaja. Naravno, svojim položajem javnih službenika profesori su istodobno podliježali i disciplinskim mjerama, što se nepovoljno odražavalo na djelokrug njihovog samostalnog rada.

Kao što je tipično za srednju Evropu 19. stoljeća, Pravni fakultet je bio i najveći fakultet Sveučilišta. Akademskih godina 1874–75. te 1895–96. broj studenata prava pri zagrebačkom Sveučilištu nikad se nije spuštao ispod

46 posto sveukupnog broja studenata i u prosjeku je iznosio 56,7 posto sveukupnog broja sveučilištaraca.³ Samo se mali postotak ovih studenata posvetio obavljanju odvjetničke prakse; najveći broj ušao je u državne službe u svojstvu državnih službenika, što je uključivalo ne samo činovnike i ministre već i suce te sveučilišne profesore. Od Sveučilišta se zahtijevalo da vodi Imenik redovitih slušatelja i u njemu su bilježeni, među ostalim podacima, vjeroispovijed, zanimanje oca ili staratelja te stipendije.

Prema objavljenim statističkim podacima, navodi se da je broj studenata iz »intelektualnih privreda« porastao od 37 na 40 posto između 1885. i 1895, no kako podaci nisu dosljedno bilježeni, teško je interpretirati brojke. Preko 30 posto studenata, 1874. naprimjer, unesenih u registar Pravnog fakulteta, navodi se kao neovisno, pa su zanimanja njihovih očeva nepoznata. Osim toga, ukoliko je otac studenta preminuo, bilježilo se samo ime i zanimanje staratelja. Do 1895. zapisivalo se zanimanje oca bez obzira na to da li je bio živ ili ne, i tada se samo 7 posto studenata deklariralo kao neovisni. Očevi i staratelji nisu nužno bili istog ili sličnog društvenog statusa. Što je još važnije, 1875. broj studenata čije je društveno podrijetlo potpunoma nepoznato dovoljno je velik da bi svaka očita promjena u društvenom sastavu studenata prava bila skrivena. S druge strane, vjeroispovijed se uvijek bilježila i, u skladu sa sveobuhvatnom politikom bana Khuena kojom se željelo probuditi i zanimanje srpskog pučanstva, broj studenata pravoslavne vjere povećao se od 15 na 20 posto u prvih dvadeset godina postojanja Sveučilišta. Podaci o novčanoj potpori također su problematični, djelomično zato što se tiskani izvori ne slažu s podacima fakultetskih registara. Unatoč neslaganju, novčana potpora je ipak postala dostupnom već krajem 19. stoljeća. Tiskane sveučilišne statistike pokazuju da se broj studenata koji su uživali novčanu potporu povećao od 37 (1874–75) na 84 (1894–95) te da je u istom vremenu ukupni iznos novčane potpore povećan od 7.207 na 15.019 forinti. Sveučilišni registri pokazuju da je broj studenata iz pravoslavnih obitelji, koji su primali neku od postojećih stipendija, porastao od 13 na 35 posto od sveukupnog broja studenata koji su uživali novčanu potporu.

Broj studenata koji su otpali s Pravnog fakulteta bio je dosta velik krajem 19. stoljeća. Na četvrtoj godini studija broj studenata je bio 40–60 posto manji od broja studenata na prvoj godini, što je karakteristično za gotovo cijeli period prije 1900. Neki studenti su jednostavno prelazili na sveučilišta u austrijskom dijelu Monarhije, a drugi su, neosporno iz novčanih razloga, napuštali Sveučilište. Međutim, mnogi nisu bili u stanju položiti jedan ili više obveznih teorijskih ispita na fakultetu, pa su tako i prekidali svoje studije. Broj studenata koji su otpali s fakulteta najveći je u slučaju prvog od obveznih ispita koji je obuhvaćao pravnu povijest i polagao se na kraju druge akademske godine; u prosjeku 17 posto studenata nije položilo ovaj ispit. Kako je samo 9 posto studenata propadalo na preostala dva ispi-

³ Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu (Zagreb 1900) sadrži objavljene statistike o broju studenata (154), o društvenom položaju (154–56), o vjeroispovjesnoj pripadnosti (159) i o stipendijama (166–69) za razdoblje 1874–99. »Imenici redovitih slušalaca kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu« nalaze se u Arhivu Hrvatske.

ta, pismeni ispit iz pravne povijesti podijeljen je na dva dijela reformom Sveučilišta 1894. Međutim, rasprava u Saboru jasno pokazuje da se u pozadini iskazane brige za napredovanje studentskog obrazovanja nalazi nedvojbeno zabrinutost u odnosu na političku upletenost studenata. Tomo Maretić tvrdi da su studenti prava, koji su pristupali ispitima tek krajem druge godine studija, postali društveni organizatori i politički agitatori.⁴ U saborskoj raspravi konzervativci su općenito zastupali mišljenje da je potrebno podučiti studente granicama dozvoljenog, kao i dostojanstvu, što se, prema njihovu mišljenju, može postići izmjenama u akademskim odgovornostima.

S pomlađenom Strankom prava, što je proisteklo iz njezina uspjeha vezanog za pitanje okupacije Bosne i Hercegovine te naimenovanjem unionističkog bana Ladislava Pejačevića, uistinu se veći broj studenata prava veže za radikalna politička stremljenja. Takva se situacija izravno odražava na broju upisanih na Pravnom fakultetu. Od školske godine 1879—80. do 1883—84. broj upisanih na Pravnom fakultetu neprestano opada i gotovo se spušta do broja iz 1874—75. akademske godine. Donja granica u broju upisanih, koja je uslijedila odmah nakon izbijanja narodnog pokreta 1883. i nakon uvođenja komesarijata u Hrvatskoj, može također upozoriti i na novčane probleme siromašnih studenata. Broj upisanih djelomično se popravio do 1886—87. školske godine, da bi već krajem istog desetljeća ponovno opao. Sredina te kraj 80-ih goditna odgovaraju vrhuncu Khuenove kampanje protiv Stranke prava, što se na nivou države očitovalo sudskim procesima protiv Davida Starčevića. Radikalni studenti nisu iz toga izašli nepozlijeđeni. Naprimjer, Khuen je 1887. zabranio studentsko udruženje Zvonimir zbog upletanja u nacionalnu politiku. Tako nepovoljni uvjeti i stanje u Zagrebu naveli su radikalne studente, koji su predstavljali rastući dio ukupnog studentskog korpusa, na studiranje pri drugim sveučilištima u Monarhiji. Tijekom prve polovine 90-ih broj upisanih polako raste jer se direktni oblici političkog pritiska na opoziciju lagano ublažavaju. Khuenov režim bio je relativno stabilan ranih 90-ih godina jer je politička opozicija bila potpuno neorganizirana, a borbe među narodnjacima nisu još jasno izražene. Do 1895. ova se situacija promijenila i studentska demonstracija na Jelačićevu trgu pospješila je proces političke dezintegracije. Naravno, sve se ovo odmah odrazilo i na broj upisa na Pravnom fakultetu, jer je većina suspendiranih studenata-demonstranata bila s tog fakulteta.

Završiti četverogodišnji studij na Pravnom fakultetu i položiti tri teorijska ispita predstavljalo je samo prvu prepreku studentima koji su željeli postati odvjetnici. Bila je to ujedno i jedina prepreka koju su morali savladati sa svim pravnicima. Nakon diplomiranja, većina svršenih pravnika ulazila je u redove državnih službenika i završavala svoje obrazovanje. Oni koji su željeli postati suci započinjali su svoju praksu u sudstvu kako bi se pripremili za sudački ispit. Potencijalni odvjetnici morali su zadovoljiti daljnja tri uvjeta prije no što su mogli podnijeti molbu za obavljanje prakse. Prije svega su morali odslužiti praktikum ili vježbu, zatim postići akademski naslov doktora prava i tek su onda mogli pristupiti odvjetničkom ispitu.

⁴ Saborski dnevnik 1892—97, Sjednica LXXVII, 19. srpnja 1894.

Da bi student mogao završiti ovaj dio školovanja poslije diplomiranja, bile su potrebne najmanje tri godine, no većini su za to trebale četiri ili više godina.

Prema Odredbi Odjela za pravosuđe, obznanjenoj 11. listopada 1854, pripravnik (koncipient) morao je zadovoljavati iste osobne preduvjete kao i odvjetnik, tj. morao je biti građanin Trojedne kraljevine; morao je biti čovjek nesklon »poročnom životu«, nekažnjavan zbog bilo kakvog prijestupa kaznenog zakona, bez stečaja u svom životopisu te po godinama punoljetan. Praktikum je trajao najmanje tri godine, od kojih je barem dvije trebalo provesti u odvjetničkoj kancelariji ili u jednom od računovodstvenih ureda vlade. Treća godina se mogla provesti kod javnih bilježnika ili u sudstvu. Kandidati su mogli obavljati praktikum kod nekoliko odvjetnika da bi na taj način stekli što šire pravničko iskustvo. Jedini uvjet je bio da praktikum mora biti neprekidan, i da pripravnik mora biti registriran pri odvjetničkom odboru u Zagrebu ili Osijeku.⁵ Ovi odbori su bili kvazidržavna tijela koja su vršila disciplinski nadzor nad pripravnicima.

Malo je stvarnih podataka o praktikumima preživjelo u povijesnim zapisima. Na temelju spisa Banskog stola, koji se odnose na molbe za praktikume u vremenu od 1884. do 1894, 50 posto pripravnika radilo je u Zagrebu, a 40 posto, uključujući 3 posto pripravnika u Bosni, izvan Zagreba; 10 posto podnosilaca molbi nije navelo gdje će obavljati praktikum. Premda je grad najčešće naveden, najveći broj podnosilaca molbi nije specificirao odvjetnika kod kojeg je obavljen praktikum i, nažalost, zapisi odvjetničkih odbora više ne postoje. S obzirom na to da su pripravnici bili na praktikumu, plaća je bila vjerojatno vrlo malena. U pismu Šimi Mazzuri Pavao Čepolo iz Varaždina kaže da će pripravniku Petru Magdiću platiti 60 do 70 forinti te još 2 forinte *per diem* za pojavljivanje na sudu. Ujedno navodi da će mladom čovjeku osigurati prehranu i sobu.⁶ Niska plaća mogla bi predstavljati razlog zbog kojeg su u tisku tako rijetke najave vjenčanja pripravnika. Valja pretpostaviti da su pripravnici odgađali ženidbu sve dok nisu osigurali karijeru.

Veći broj primjedbi na temu praktikuma tiskan je u *Mjesečniku*, glasilu Pravničkog društva u Zagrebu. U jednom članku se tvrdi da su uvjeti u kojima rade pripravnici zasigurno gori od onih u slučaju praktikanata-sudaca, i to stoga što se suci ne boje da će biti otpušteni kad kao praktikanti jednom postanu suci, dok, međutim, odvjetnici obrazuju suparnike. Nešto općenitije prisutan problem, koji se također s vremena na vrijeme zamjećuje u dnevnom tisku, odnosi se na napetost između sudaca i pripravnika-odvjetnika. Dr. I. Z. (možda Ivan Zahar iz Zagreba) žali se 1878. na stranicama *Mjesečnika* da mnogi suci smatraju koncipiente-odvjetnike nedopečenim praktikanima kojim nema mjesta na sudu sve dok ne zasluže naslov doktora prava i ne polože odvjetnički ispit. Autor zaključuje da je osporavanje pristupa

⁵ Milan Smrekar, Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb 1899), knj. 1, 741, 750–51.

⁶ Pismo Pavla Čepola Šimi Mazzuri, 4. lipnja 1890, Nacionalna i sveučilišna biblioteka — Rijetkosti, Ostavština Šime Mazzure R 6491 b) 22.

sudskoj dvorani ne samo nezakonito već da to ujedno znači da se praktikan-tima-odvjetnicima oduzima mogućnost praktičnog iskustva koje je sigurno jedna od osnovnih pretpostavki za njihov budući rad.⁷

Pripravnici su imali pravo žalbe na odluke odvjetničkih odbora u su-dovima, i to upravo Banskom stolu. Takve su žalbe bile relativno rijetke u razdoblju između 1884. i 1894. godine i većinom su se odnosile na sporove zbog trajanja praktikuma. Odvjetnički odbori, osobito onaj u Zagrebu, po-čeli su primjenjivati postojeće propise strože nego sedamdesetih godina, te su se pripravnici prirodno osjećali pogođenima kad bi im pripravnički staž bio produljen zbog nepropisne registracije, posebice zato što posrijedi ne bi bila greška samog pripravnika nego odvjetnika za kojega bi ovaj radio. Ipak, u razdoblju kad su se registracije pripravnicima rijetko odbijale, u tri slu-čaja kad se to dogodilo, Banski stol je podržao mišljenja odvjetničkih od-bora. Dragutinu Schlinteru je registracija za odvjetnika-pripravnika bila od-bijena zbog toga što je već službovao kao pripravnik u kancelariji Josipa Hofmana, kr. javnog bilježnika u Zagrebu, te su odbor i sudovi presudili da se dvostruko pripravništvo ne može odobriti. Drugoj dvojici, Juliju Kettigu i Gavri Kuzmiću, registracija je odbijena jer nisu vodili »neporočan život«. Kuzmić je primjerice otpušten iz državne službe jer je klijentu naplatio pre-više biljega i pokušao iznuditi od njega dva para cipela, a da mu ne plati.⁸

Za trajanja praktikuma pripravnici su morali položiti doktorat prava koji se sastojao od tri teorijska ispita. Prije osnivanja Sveučilišta u Zagrebu mnogi su bivali oslobođeni ovog zahtjeva zbog vremena i troška što ga je iziskivalo putovanje do kojeg austrijskog sveučilišta. Nakon 1874. godine, polaganje doktorata postalo je obavezno i samo je jedan kandidat, Milan Kučera, oslobođen te obaveze. Unatoč tome Kučera je nekoliko godina služ-bovao u državnoj službi u Bosni i šest godina bio pripravnikom u kance-lariji jednog tamošnjeg odvjetnika.⁹

U prvih dvadeset godina postojanja zagrebačko Sveučilište dodijelilo je 159 doktorata prava, od kojih je 81 doktorat (51 posto) dodijeljen osobama koje su odvjetničko imenovanje dobile prije 1930. Ostalih 49 posto doktorata dodijeljeno je osobama koje su potom postale profesori na sveučilištu, suci i visoki činovnici u državnoj službi.¹⁰ Naprotiv, u kraćem razdoblju izme-đu 1884. i 1894. godine na zagrebačkom Sveučilištu doktorat je dodijeljen samo tridesetšestoricu od 79 molitelja za pravo odvjetovanja, dok su naj-viši stupanj stekli na sveučilištima u austrijskom dijelu Monarhije. Ne izne-nađuje što su austrijska sveučilišta i nadalje toliko bila na cijeni ako imamo u vidu stručni ugled tih škola i političke uvjete u Hrvatskoj. Međutim, pot-

⁷ »Mlađi naraštaji u jurističkoj praksi«, Mjesečnik Pravničkog društva u Za-grebu I (1875) i Dr. I. Z., »Pravni položaj odvjetničkih vježbenika«, Mjesečnik IV (1878).

⁸ Najveći dio spisa Banskog stola nalazi se u Historijskom arhivu u Zagrebu (HAZ). Za Dragutina Schlintera vidi HAZ BS V 1884/53, za Julia Kettiga HAZ BS V 1884/124 te za Gavru Kuzmića HAZ BS 1884/42.

⁹ HAZ BS V 1894/47.

¹⁰ »Imenik doktorata« za razdoblje 1878–1903, na temelju kojeg su ovi podaci izračunani, nalazi se kod Dekanata Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

kraj stoljeća, zagrebačko je Sveučilište sve više postajalo glavnim mjestom ukupnog pravnčkog akademskog obrazovanja.

Godinu nakon stjecanja doktorata kandidati su mogli dati molbu za polaganje odvjetničkog ispita koji se sastojao od pismenog i usmenog dijela. Svaki dio ispita polagao se zasebnog dana, ponekad čak i u rasponu od dva tjedna, no obično unutar jednog tjedna i često dan za danom. Na ispitima je provjeravano teorijsko i praktično znanje iz svih područja prava i, premda je odvjetnički ispit bio na glasu kao najteži od pravnčkih ispita, stopa uspješnosti bila je izuzetno visoka (samo 6 posto kandidata nije položilo ispit). Ispitni odbor činila su dva suca imenovana od Zemaljske vlade te jedan odvjetnik iz prijestolnice, imenovan od Odvjetničkog odbora u Zagrebu. U nekim slučajevima kandidatima je bilo dozvoljeno pristupiti ispitu odmah nakon polaganja doktorata, ali, od jedanaestorice kandidata kojima je to omogućeno, osmorica su bili pripravnici dulje od četiri godine.¹¹

Kako je odvjetnički ispit bio završni korak u obrazovanju, kandidati su podliježali vrlo temeljitoj provjeri i o njima su se prikupljali svi podaci po kojima bi se mogla utvrditi bilo kakva vrsta njihove nepodobnosti. Naprimjer, Mirko Derenčin morao je pribaviti liječničku svjedodžbu o tome da je pripravništvo prekinuo zbog teškoća s vidom.¹² U atmosferi sve većeg značenja pridavanog stručnosti osamdesetih godina, zbog elastičnosti kojom su odvjetnički odbori primjenjivali propise sedamdesetih godina, gdje su se pojavljivali i problemi. Molba Hinka Hinkovića za pristupanje odvjetničkom ispitu prvobitno je odbijena jer je odbor otkrio da on nikad nije položio teorijski ispit na pravnom fakultetu. Hinković se domišljato branio obrazlažući da ga je odbor, prigodom registriranja kao pripravnika 1878. godine, bezuvjetno oslobodio polaganja ispita. Ukoliko to nije istina, tvrdio je Hinković, svaki slučaj što ga je on vodio dok je bio pripravnik morao bi se obnoviti. Suvišno je i reći da je Hinkoviću odobren pristup odvjetničkom ispitu.¹³

Prošavši ovako zahtjevnju obuku, odvjetnicima-aspirantima nije bilo dopušteno da odmah počnu obavljati praksu. Prije toga oni su morali podastrijeti potvrdu o stručnosti Odjela za pravosuđe i uputiti formalnu molbu za pravo otvaranja odvjetničke prakse u određenom gradu. Odjel za pravosuđe prosljedio bi sve molbe Banskom stolu koji bi zatim od odvjetničkog odbora, sudbenog stola te katkad od kotarskog stola zatražio obavijesti o stanju u rečenoj oblasti. Nakon toga bi Banski stol rezimirao sve informacije i vratio ih s nezavisnom preporukom Odjelu koji bi potom razmotrio to mišljenje i odobrio ili odbio molbu.

Osamdesetih i devedesetih godina Odjel za pravosuđe držao se neformalnog načela *numerusus clausus* kao smjernice za imenovanja, no te kvote nikada nisu doslovce primjenjivane. Važnije od toga bilo je vrlo uvriježeno uvjerenje odvjetnika da se sustav državnih imenovanja temelji ponajprije

¹¹ HAZ BS V 1884/78 (8 godina), 1885/45 (8 g.), 1890/95 (4 g.), 1892/115 (1 1/2 g.), 1892/127 (4 g.), 1885/49 (6 g.), 1894/49 (6 g.), 1894/16 (3 g.), 1894/127 (7 g.), 1885/35 (5 3/4 g.) i 1887/27 (3 g.).

¹² HAZ BS V 1891/38.

¹³ Hinko Hinković, »Praksa odvjetničkih kandidata«, Mjesečnik VII (1882).

na političkim razlozima. S obzirom na opću orijentaciju Khuenova režima, postojanju političke diskriminacije manje bismo se morali čuditi nego njezinu nepostojanju, ali malo dokumenata izravno potkrepljuje ovaj zaključak. To se može razabrati tek u nekoliko dokumentata Odjela za pravosuđe, a politički razlozi ili politička pripadnost određenog kandidata gotovo se nikada izrijeckom ne spominju u dokumentima bilo lokalnih vlasti bilo Banskog stola. S obzirom na malobrojnost inteligencije u Hrvatskoj te na još manji broj osoba koje su se pripremale za odvjetničku struku, vlada vjerojatno nije smatrala potrebnim da se ta vrsta podataka o njima i službeno bilježi u dokumentaciji.

Utjecaj političkih razloga na imenovanje odvjetnika možemo posredno mjeriti vremenom potrebnim za odobravanje molbi. Proces prikupljanja informacija o molitelju obično je trajao od tri do šest mjeseci, a kandidatima bi imenovanja bila odobrena unutar slijedećih šest mjeseci. Među molbama rješavanim u roku od šest mjeseci do godinu dana ne razabire se nikakav obrazac, no u slučaju onih koje su rješavane u neobično kratkom ili dugom roku vrlo je jasno da su uvelike utjecali politički razlozi. Jovan Gjurić, zastupnik Narodne stranke u Saboru i odvjetnik u Mitrovici, dobio je odobrenje da preseli svoju praksu u Zagreb samo tri tjedna nakon što je podnio molbu za to.¹⁴ Molbe još dvojice kandidata, Mirka Derenčina i Vatroslava Brlića, također su bile odobrene u izuzetno kratkom roku.¹⁵ Međutim, obojica su bili ne samo članovi opozicije nego su i potjecali iz opozicijskih obitelji. Srećom po njih, njihovi su očevi imali vrlo dobre društvene i profesionalne veze: Marijan Derenčin bio je ministar pravosuđa do početka osamdesetih godina, a Ignjat Brlić je po supruzi bio u srodstvu s porodicom Mažuranić.

Na drugom kraju skale nalazimo nekoliko glasovitih pravaša čija su imenovanja odgađana zbog političkih razloga. Franji Potočnjaku, naprimjer, molba je bila odbijena nekoliko puta i tek nakon sedamdeset i dva tjedna konačno je imenovan u Sv. Ivanu Zelini. Unatoč malom broju odvjetnika u gornjoj Vojnoj krajini i Hrvatskom primorju, vlada je odbila njegovo imenovanje u Senju, nedvojbeno zbog toga što je Senj bio jedno od snažnih uporišta Stranke prava. Potočnjak je kasnije tvrdio da je imenovan u Zelini zbog toga što je bilo poznato da se tamo ne može zaraditi ni za život. Taj je problem zaista i spomenut u sudskim izvještajima, s razlogom više što se Zelina nalazi u neposrednoj blizini Zagreba te su se njezini stanovnici mogli obraćati poznatijim zagrebačkim odvjetnicima za svoje potrebe.¹⁶

Članovi porodice Starčević najbolji su primjer političke diskriminacije. Ivanu Starčeviću, koji je bio na pragu svoje pravničke karijere osamdesetih godina, oduzet je doktorat zbog suđenja njegovu rođaku Davidu za napad na bana u Saboru. Ivan Starčević je na koncu morao pribjeći rupi u zakonu kako bi pred Banskim stolom dokazao da mu se po zakonu ne može uskratiti pristup odvjetničkom ispitu. Premda je položio ispit, ipak nije uspio dobiti

¹⁴ HAZ BS V 1885/189.

¹⁵ Za Derenčina vidi HAZ BS V 1891/177 i za Brlića HAZ BS V 1891/99.

¹⁶ HAZ BS V 1890/121 i Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljske vlade, Odjel za pravosuđe, Odvjetnički red, Kotarski sud u Svetom Ivanu Zelini, 2. srpnja 1887.

imenovanje za odvjetnika.¹⁷ Davidov brat Mile morao je čekati tri godine prije nego što mu je odobreno obavljanje odvjetničke prakse, ali je na kraju dobio jedno od najpoželjnijih mjesta u Hrvatskoj — odobrena mu je praksa u samom Zagrebu.¹⁸

Suočena sa sve radikalnijim sastavom pripravnicičke populacije, Khuenova vlada nije imala izbora, bila je prinuđena da odobrava odvjetničku praksu i svojim političkim protivnicima. Zaista, toliki su odvjetnici bili istodobno i istaknuti članovi opozicije da su kasniji naraštaji mogli steći uvjerenje da su svi odvjetnici u opoziciji. U članstvu Neovisne narodne stranke naći ćemo Matiju Mrazovića, Šimu Mazzuru, Marijana Derenčina, Ivana Zahara, Lovru Vidrića (svi u Zagrebu), Josipa Majcena (u Krapini) i Ignjata Brlića (u Brodu). Članovi Stranke prava bili su Erazmo Barčić (Rijeka), David Starčević (Jastrebarsko), Mijo Tkalčić (Zagreb), Franjo Potočnjak (Sv. Ivan Zelina), Franjo Klaić (Samobor), Jakov Radošević (Velika Gorica), Hinko Hinković (Zagreb) te kasnije Josip Frank (Zagreb). No Narodna stranka također je imala svoje glasovite odvjetnike: Nikolu Crnkovića, Nikolu Krestića, Bogdana Medakovića (svi u Zagrebu), Vasu Gjurgjevića (u Osijeku), Jovana Gjurića (u Mitrovcu i Zagrebu) te Minka Horvata (u Đakovu), da spomenemo samo najistaknutija imena.

Politička pripadnost pojedinih odvjetnika ne mora biti činiocem podjele unutar profesije jer, uz *rite de passage* stroge obuke, odvjetnicima su bile zajedničke još neke osobine i problemi. Ako promotrimo primjerice odvjetnike s praksom u Zagrebu 1884. godine, vidjet ćemo da je posrijedi skupina ljudi koji su se školovali većinom šezdesetih i sedamdesetih godina, skupina koja je sudjelovala u polaganoj ekspanziji obrazovanog sloja. Nijedan od tih odvjetnika nije podrijetlom iz visokog plemstva premda su neki nosili niže plemićke naslove. Tek ih nekolicina, npr. Lovro Vidrić, potječe iz seljačkih obitelji. Većina njih potječe iz društvenog sloja što ga možemo nazvati nastajućom buržoazijom. Adolph Betlheim, Nikola Krestić i Marijan Derenčin bili su sinovi trgovaca. Josip Kopač bio je sin mjernika, Antun Kontak sin krojača, a Lavoslav Šram sin ekonomista.¹⁹

Pravna profesija svoje je redove popunjavala izvan vlastitog kruga još duboko u dvadeseto stoljeće jer je ulaznje u struku, slično onom u državnu službu, predstavljalo jedan put društvene pokretljivosti. Sredinom osamdesetih godina, međutim, u profesije su počela ulaziti i djeca odvjetnika imenovanih šezdesetih i sedamdesetih godina, i oni su prirodno nastojali ostati u krugu obrazovane elite. Jedan od sinova Mije Tkalčića postao je odvjetnikom, a drugi liječnikom. Sinovi Šime Mazzure i Marijana Derenčina postali su također odvjetnicima. Lovro, sin Lovre Vidrića, postao je odvjetnikom

¹⁷ HAZ BS V 1885/123.

¹⁸ HAZ BS V 1893/91.

¹⁹ Životopisni podaci o odvjetnicima nalaze se u raznim izvorima, od kojih su najvažniji nekrolozi u suvremenom tisku, Grlovićev Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća (Zagreb 1898—1902), Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u Hrvatskoj povijesti od 925—1955. Laszowskog (Zagreb 1957), Obzor spomen-knjiga 1860—1935 (Zagreb 1936) i razne enciklopedije.

početkom novog stoljeća, njegova se kći Vera udala za upravitelja bolnice u Ljubljani, a sin je Vladimir, koji je završio pravni fakultet, postao jednim od najvećih hrvatskih pjesnika na prijelazu stoljeća.

Naravno, najranjivije točke u karijeri odvjetnika bile su početak prakse, kad je valjalo pronaći klijentelu te kraj, kad bi bolest ili nesposobnost da se održi korak s promjenama zakona često svele praksu na nulu. Zabrinutost zbog te ranjivosti često se u profesionalnim krugovima izražavala prijedlozima za osnivanje skupnog životnog osiguranja i u planovima za mirovinski fond. Veličina i uspješnost prakse dijelom su ovisile i o mjestu kamo je odvjetnik bio imenovan, o gospodarstvenom stanju tog područja te o tradicijskim načinima rješavanja sporova. Primjerice, odvjetnik u Varaždinu lakše je zarađivao za život nego onaj u Gospiću jer je u Varaždinu broj parnica bio veći, a u blizini se nalazilo nekoliko velikih farmi konja. Neki su odvjetnici ostvarivali veći prihod s vlastitih imanja nego od prakse, a da im to pritom nije oduzimalo suviše vremena, a odvjetnici zemljoposjednici pripadali su svim političkim strankama.

Najuspješnije prakse, naravno, temeljile su se na stalnim klijentima s velikim opsegom pravnih poslova. Mato Ivić zarađivao je 300 forinti godišnje za vođenje pravnih poslova Zemuna,²⁰ a izvještaji slavonskih sudova spominju da su se neki odvjetnici specijalizirali u vođenju pravnih poslova za velika slavonska imanja. Uz takve poslove odvjetnik je mogao dopuniti svoje prihode na mnoge druge načine. Hinko Hinković napisao je tumačenje Odvjetničkog reda 1883. godine, a mnogi su odvjetnici radili kao savjetnici pri štedionicama. Stoviše, Kršnjavi u svojim memoarima spominje kako se Nikola Crnković našao u novčanim teškoćama kad je izgubio mjesto u odborima nekoliko banaka zbog svoje svađe s banom.²¹ Neki su odvjetnici ulagali i u privredna poduzeća: Mazzura je bio jedan od najvećih ulagača u Zagrebačkoj plinari, a Ljudevit Schwarz posjedovao je dionice u gradskim tramvajima.

Premda ne raspolazemo društveno-ekonomskim studijama pojedinih zanimanja, ipak smatramo da se odvjetnici ni po čemu značajnije ne izdvajaju od ostatka obrazovane elite kao cjeline. Crta po kojoj bismo odvjetnike mogli izdvojiti od ostatka obrazovanog sloja bilo je postojanje zajedničkog standardnog ponašanja te jedinstvo profesije spram vanjskog svijeta. Nažalost, vrlo su česti i primjeri nedostatka profesionalne solidarnosti. Godine 1890. urednici *Obzora* spočitnuli su odvjetnicima što se nisu *en masse* pojavili na pogrebu Hinka Ostojića. Dvije godine prije, međutim, sami obzoraši nisu se udostojili objaviti *in memoriam* Lavoslavu Šramu zbog njegovih političkih uvjerenja.²²

²⁰ O Iviću vidi Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljska vlada, Odjel za unutrašnje poslove III-8-3364-1882, Zapisnike sjednice zemunskog gradskog poglavarstva, 15. prosinca 1883.

²¹ Iso Kršnjavi, Zapisnici iza kulisa hrvatske politike, Ivan Krtalić, ured. (Zagreb 1986), knj. 1, str. 76.

²² Obzor, 16. ožujka 1888. i 31. prosinca 1890, i Narodne novine, 20. ožujka 1888.

Razni kriteriji za ocjenjivanje kolegijalnosti i profesionalizma bivali su sve oštriji zbog disciplinskih pravila unutar profesije. Prema propisima iz 1852. godine, svaki je odvjetnik mogao biti pozvan na disciplinsku odgovornost pred Banski stol, a žalbe na presude rješavao je Stol sedmorice. Lakše disciplinske mjere uključivale su upozorenja, opomene i globe do 100 forinti, povrh toga što bi odvjetnik ostao bez naknade ako je prekršaj proizašao iz načina na koji je slučaj vođen. Veći zakonski prekršaji kažnjavani su globama od 100 do 500 forinti, a u krajnjem slučaju sud je mogao oduzeti pravo odvjetnikovanja.

Pri Banskom stolu vođena je posebna knjiga u koju su bile upisivane sve disciplinske mjere poduzete protiv nekog odvjetnika. Nekoliko stotina zapisa, mahom zbog manjih povreda, datira iz razdoblja od 1884. do 1894. godine. Neke su mjere očito motivirane političkim razlozima, naprimjer, Derenčinova suspenzija zbog njegove uloge u slučaju razvoda Jäger. Motivi drugih, osobito oni u povodu tužbi između odvjetnika ili između sudaca i odvjetnika, bili su kombinacija politike, različitih nazora o profesionalizmu, pa čak i profesionalna zavist. Godine 1892. Hinko Hinković je žestoko protestirao zbog globe od 50 forinti što mu je dosuđena zbog »neprirodojnog ponašanja« u sudu. Jedini svjedok optužbe protiv Hinkovića za kojeg se tvrdilo da je vikao na svjedoka, bio je Ljudevit Schwarz s kojim je Hinković imao žučnu svađu ranije iste godine. Banski stol odbacio je slučaj, ali uz komentar da se Hinković, kao i obično, ponaša provokativno.²³ Međutim, neki disciplinski slučajevi bili su potpuno opravdani. Kad je Josip Hofman, kr. javni bilježnik u Zagrebu, suspendiran, a njegov pripravnik Dragutin Schlinter osuđen na dvanaest godina zatvora zbog pronevjere, nitko kaznu nije dovođio u pitanje.

Značenje ovih disciplinskih postupaka blijedi u usporedbi s procesom, osudom i oduzimanjem odvjetničke dozvole Davidu Starčeviću 1887. godine koji je optužen za prijevare i pronevjeru. Bolestan nakon mnogo mjeseci u zatvoru, Starčević je bio vrlo žestok pa mu je sudac zaprijetio da će mu suditi *in absentia*. Budući da su spisi Odjela za pravosuđe najvećim dijelom uništeni za razdoblje 1884–94, vjerojatno će mnoge pojedinosti istrage zauvijek ostati nepoznate. No čak i ako Starčeviću dramatičnu retoriku i podrobnosti njegova svjedočenja prosuđujemo s najvećim skepticizmom, njegova osnovna tvrdnja da je tužba protiv njega podignuta zato što je to odgovaralo vladi zvuči vrlo uvjerljivo. Osim toga, njegov detaljni opis načina kako je vodio svoju dokumentaciju, i nered koji je ostao nakon istrage o incidentu u Saboru, potkrepljuje njegovu tvrdnju da mu je onemogućeno da se sam dobro brani od optužnice.²⁴ Nema nikakve sumnje da su suđenja Starčeviću bila politički motivirana te da je druga osuda Davida Starčevića, nekadašnjeg člana Sabora i vođe Stranke prava, idola studenata i uspješnog odvjetnika, predstavljala upozorenje svima, pa i manje istaknutim osobama od njega, da se okane sličnih pomisli.

²³ HAZ BS V 1892/68.

²⁴ Zapisnici suđenja Davida Starčevića mogu se čitati u suvremenom tisku krajem kolovoza i početkom rujna 1887; vidi posebno Obzor, 31. kolovoza 1887.

Usprkos raznim shvaćanjima prema raznim političkim linijama, gotovo svi odvjetnici suglasili su se osamdesetih godina da se neoapsolutistički propisi nametnuti profesiji moraju mijenjati. Međutim, kako je oslobođenje pravničke profesije u Austriji i Ugarskoj dovelo do svekolikog osiromašenja odvjetnika, a povrh toga i zbog gospodarstvenih prilika u Hrvatskoj, odvjetnici su bili vrlo sumnjičavi spram liberalizacije, zabrinuti za održanje standarda primjerena njihovu društvenom statusu. To je bilo dopunskim razlogom da profesija čvršće definira članstvo i osigura vlastiti isključivi nadzor nad zastupanjem klijenata. Za ostvarenje tih ciljeva odvjetnicima je bilo vrlo potrebno tijelo koje bi moglo zastupati njihove zajedničke potrebe. Postojale su dvije organizacije koje su se mogle preobraziti u profesionalna udruženja: Pravničko društvo u Zagrebu i odvjetnički odbori.

Obrazloženi cilj Pravničkog društva u Zagrebu, utemeljenog 1875, bio je unaprijediti područje prava u teoriji i praksi. Da bi se to postiglo, Pravničko društvo je najavilo da namjerava preuzeti ulogu pokrovitelja predavanja, da će osnovati čitaonicu i pokrenuti stručni, pravnički časopis. Prigodom prve svečane sjednice sudac Franjo Schmidt je izabran za predsjednika, te je osnovan izvršni odbor od deset članova koji je trebao provoditi svakodnevne aktivnosti udruženja. Sve grane pravničke struke bile su zastupljene u odboru: šest odvjetnika iz Zagreba, uključivši Šimu Mazzuru, Matiju Mrazovića i Lavoslava Šrama, dva profesora Pravnog fakulteta, dok su ostali bili državni službenici, u prvom redu suci. Profesor Blaž Lorković, član izvršnog odbora, izabran je za glavnog urednika časopisa Pravničkog društva. Na tom položaju ostao je sve do svoje smrti 1892.

Ideja o pokretanju hrvatskoga pravničkog časopisa nije bila originalna. Tri stručna časopisa pokrenuta su u vremenu od 1848. do 1875; *Pravnik* (1853) tiskan je u Zagrebu, a uređivali su ga Bogoslav Šulek i Matija Mrazović; *Pravnik* (1862–63) tiskan je u Rijeci, a urednik mu je bio Marijan Derenčin; i *Novi Pravnik* (1871) koji se tiskao u Sisku, a vodio ga je srpski odvjetnik Milan Mikanec. Iako su se članovi pravne struke složili da je časopis izuzetno važan za unapređenje pravničke profesije, nijedan od spomenutih časopisa nije bio uspješan, i to zbog nedostatne novčane potpore. Pravničko društvo rješavalo je ovaj novčani problem skupljanjem članarina koje su bile namijenjene ponajprije pokrivanju tiskarskih troškova vlastitog časopisa, tj. *Mjesečnika Pravničkoga društva u Zagrebu*.

Dakle, krunski uspjeh Pravničkog društva bilo je utemeljenje prvog uspješnog pravničkog časopisa u Hrvatskoj. *Mjesečnik* je objavljivao niz učenih članaka o svim mogućim temama iz pravničke struke, od statističkih analiza kriminala i kriminalaca do tumačenja državnopravne povijesti Rima, od pravničkih početaka sudskog postupka do izvještaja o novim zakonima koje je pripremila vlada. Dopisnici su dostavljali svoje kratke preglede sudskih odluka i njihova odjeka u pravničkoj struci, a objavljivao se i pregled novih knjiga tiskanih u pojedinim evropskim zemljama. Na kraju svakog izdanja urednik je priopćavao vijesti o članstvu društva, nova imenovanja na položaje u hrvatskoj pravničkoj struci te izvješća o međunarodnim skupovima. Osim što je hrvatskoj pravničkoj struci pružao općenito zanimljive vijesti, *Mjesečnik* je uspješno pomagao razvitku odgovarajuće pravničke terminologije u hrvatskom jeziku.

Pravničko društvo bilo je manje uspješno u postizanju svojih drugih ciljeva. Premda je društvo 1899. imalo 614 članova, od kojih je 214 živjelo u samom glavnom gradu, godišnjim sastancima rijetko je prisustvovalo više od dvadesetak ili tridesetak osoba. Niz predavanja ubrzo je prekinut zbog nedostatnog interesa slušateljstva, i svi pokušaji, osamdesetih godina, da se ponovno probudi taj interes naišli su na ravnodušje. Svetozar Šumanović, član Odvjetničkog odbora u Zagrebu, rekao je: »Premda se svaki put ponovo stidim što nisam bio tamo [na predavanju], Dr. Šumanović je i opet među onima koji su odsutni i sljedećeg puta.«²⁵ Bez obzira na to koliko su voditelji pokušavali, laskom ili prijekorom, skloniti članstvo na pohađanje predavanja, čini se da je zanimanje bilo usmjereno samo na časopis. Tijekom deset godina sudjelovanje i odvjetnika je drastično opalo. Iako je Marijan Derenčin bio predsjednik društva između 1881. i 1886. samo je jedan odvjetnik, Antun Zoričić, bio u izvršnom odboru.

Sastav članstva objašnjava ograničen uspjeh Pravničkog društva. Od 1875. do 1895. dvije trećine članstva žive izvan Zagreba, pa čitaonica i predavanja u glavnom gradu ustvari nemaju nikakva utjecaja na njihove živote. Jedina primjetna promjena u sastavu članstva dogodila se krajem 19. stoljeća kad je došlo do povećanja broja učlanjenih pripravnika, što je omogućeno sniženjem članarine na iznos od 6 forinti. Inače, zastupljenost članova iz pojedinih grana pravničke struke neznatno se mijenjala: trećinu su činili odvjetnici i javni bilježnici, gotovo je 50 posto zaposleno u sudstvu, a preostali su službovali na različitim položajima u Zemaljskoj vladi.²⁶ Potrebe državnih činovnika, koji su osim plaće imali i mirovinsko osiguranje te zajedničko životno osiguranje, bile su u osnovi drugačije od potreba odvjetnika. *Mjesječnik*, koji je združio gradske i seoske praktikante u općem interesu struke, tj. na teoriji i primjeni samog prava, sigurno predstavlja najveći uspjeh pravničkog društva.

Kao i Pravničko društvo, odvjetnički su odbori bili institucije koje su se prve razvile tijekom vremena liberalizacije, tj. 70-ih godina prošlog stoljeća. Zakonska osnova odbora bio je neoapsolutistički Odvjetnički red (1852) kojim su odbori ustvari viđeni kao dodatak državi. Red je ovlastio Zemaljsku vladu da imenuje članove odbora kojima je povjereno pet dužnosti: čuvanje dostojanstva struke; disciplinska kontrola pripravnika; savjetovanje vlade o pravnim pitanjima, posebno pri imenovanju na pojedine položaje te izvršavanje niza svakovrsnih zadataka kao naprimjer raspoređivanje *pro bono* poslova. Na taj način odbor ne samo da je imao homogeno članstvo već i djelokrug rada koji je sličio strukovnim interesima odvjetnika. Unatoč tomu, odvjetnički odbori u Zagrebu i Osijeku, koji su se možda mogli pretvoriti u odvjetničke komore, propustili su osamdesetih godina priliku. Razlog zbog kojeg

²⁵ Stenografsko izvješće o zemaljskoj skupštini odvjetnika kraljevine Hrvatske i Slavonije (Zagreb 1894), 16.

²⁶ Ovi statistički podaci su izračunani na osnovi »Imenika članstva Pravničkog društva u Zagrebu«, koji se nalazi u knjizi Josipa Šilovića Spomenknjiga na proslavu dvadesetpetogodišnjice obstanaka Pravničkog društva u Zagrebu dana 3. ožujka 1900 (Zagreb 1900), prilog E.

se to nije dogodilo leži u središnjoj raspravi osamdesetih godina: o postojanju i ulozi *numerusus clausus*.

Prema neoapsolutističkim propisima, ministar pravosuđa imao je zakonsko pravo određivanja odvjetničkih kvota. Međutim, tek 1880. je Odjel za pravosuđe pokušao stvoriti održiv sistem pravila kojim bi se odredio način raspoređivanja odvjetnika u Hrvatskoj i Slavoniji. Trenutak, tj. 1880. godine, možda je nesretno izabran za ovaj pothvat. Kako je Odvjetnički odbor u Osijeku naglasio u svom izvješću, podnesenom 13. studenog 1880, Slavonija je prolazila kroz velike teškoće zbog gospodarske depresije koja je započela sredinom 70-ih. Samo su veći gradovi, kako se to navodi u izvještaju, još posjedovali nešto obrta i trgovine, pa je tek poneki stanovnik imao dovoljno novca za pokretanje eventualnih sudskih parnica. Mali broj parnica direktno je utjecao na ukupne odvjetničke prihode, pa je sud preporučio samo skromna povećanja broja odvjetnika u okviru svoje sudske oblasti. Uzevši na znanje činjenicu da to ograničuje mogućnost prerastanja u komoru, Odvjetnički odbor u Osijeku je opravdavao svoje postojanje strukovnim »dostojanstvom«, što je očito bilo usko vezano s potrebom da se odvjetnicima osigura odgovarajući životni standard.²⁷

Izvještaj Odvjetničkog odbora u Zagrebu nešto je duži i izričitiji, kako u odnosu na probleme s kojima su se suočili odvjetnici tako i u pogledu principa koji su primijenjeni prilikom odlučivanja o dostatnom broju odvjetnika. I ovaj je odbor izrazio svoju bojazan u pitanju prihoda, no on je povezao strukovno »dostojanstvo« s dostupnošću pravnog savjetodavca i tvrdio da je glavni izvor svekolike štete za odvjetnički ugled postojanje nadripisara, osoba koje su imale polovično pravničko obrazovanje, koje su živjele u seoskim sredinama a klijentima pružale savjete po nižim cijenama. Nažalost, ovi nadripisari najčešće su pružali loše pravne savjete i tako dovodili na zao glas cijelu pravničku instituciju. Kao i u Osijeku, zagrebački odbor se nije želio suočiti s eventualnim drastičnim povećanjem broja odvjetnika. Štoviše, on je izradio bolji geografski raspored kojim su gradovi podijeljeni u pet kategorija, ovisno o njihovom stanovništvu te postojanju ili nepostojanju sudbenih stolova.²⁸

Pojednostavljeni put do pravnog savjetodavca omogućio je državi primjenu postojećih propisa protiv nadripisara. Odbor je domišljato naglasio da njegov stav prema nadripisarima nije puko sektašenje strukovno zainteresiranih, već je to cilj kojim će se postići i određena poboljšanja u vladi. Kako su nadripisari najčešće bili državni činovnici ili umirovljeni javni službenici — najvećim dijelom osobe koje nisu uspjele u svojim prošlim službama — njihovi loši pravni savjeti ocrnjivali su ugled javne službe i povećavali teret već i tako preopterećenog sudstva. Onemogućavanje djelovanja takvih kvazipravnih praktičara moralo je, prema tome, postati općim zadatkom.

Zabrinutost odbora zbog ponašanja nadripisara bila je jednim dijelom i izraz strukovnih novčanih interesa. Za razliku od odvjetnika, koji su u pot-

²⁷ AH, KZV, Odjel za pravosuđe, Odvjetnički red, Odvjetnički odbor u Osijeku — 1881.

²⁸ Ibid., Odvjetnički odbor u Zagrebu — 1881.

punosti ovisili o pravničkoj praksi od koje su živjeli, nadripišari su imali i druge prihode ili mirovine i na taj način mogli naplaćivati manje za svoje usluge. Pokušavajući iskorijeniti nepoštenu konkurenciju, zagrebački je odbor podupirao postojeće odvjetničke standarde. Ipak, glavni je uzrok odborničkog napada na nadripišare u skrivenom, neizraženom ali podrazumijevanom, uvjerenju da odvjetnici pripadaju jednoj ekskluzivnoj struci čija je sveta dužnost i pravo zastupanja klijenata pred zakonom.

Ova težnja da se što jasnije odredi granica između odvjetnika i neodvjetnika može se također uočiti u stavu odbora i u drugim pitanjima koja su bila s tim u vezi. Jedno rješenje problema niskih zarada bilo je u mogućem imenovanju umirovljenih sudaca kao odvjetnika. Kao i nadripišari, ovi suci su imali mirovine koje su dopunjavali iz prakticiranja odvjetničke struke. No, za razliku od nadripišara, umirovljeni suci su posjedovali veću pravnu stručnost. Pored toga, prema zakonu iz 1852, suci koji su barem pet godina radili na sudu, mogli su biti postavljeni na odvjetničke položaje. Zagrebački odbor je odbio ovaj prijedlog s obrazloženjem da suci nisu, svojim obrazovanjem i mentalitetom, usmjereni prema obrani klijenata već prema primjeni postojećih zakona. Umjesto toga, odbor je tražio da se odvjetnici istovremeno imenuju i kraljevskim javnim bilježnicima, što bi značilo da njihove nadležnosti podrazumijevaju obje dužnosti. Drugim riječima, odbor je suzio ili proširio svoju definiciju struke prema svom viđenju odnosa, s jedne strane prema vladi, a s druge prema društvu.

Rječita obrana strukovnih interesa od strane zagrebačkog odbora nije se bavila problematičnim pojavama koje su pratile primjenu kvotnog sistema. Kako je i naglašeno u izvještaju Banskog stola 1880, osnovni problem u uspostavljanju službenih kvota bio je u činjenici da nije postojao ni jedan propis kojim bi se regulirala imenovanja na pojedine položaje.²⁹ Očekujući sjedinjenje s Vojnom krajinom, Banski stol je naglašavao da se na tom području vodi vrlo mali broj sudskih sporova jer se parnice tradicionalno rješavaju vojnim ili administrativnim kanalima. Dakle, pučanstvo nije naviklo na odvjetnike i prema njima se odnosi s velikim nepovjerenjem. Napadajući obrazloženje odbora u Osijeku, kojim se kaže da siromaštvo podrazumijeva nizak broj parnica, Banski stol navodi primjer Hrvatskog zagorja koje, unatoč siromaštvu, ima visok broj parnica. Sudstvo je ostalo pri svojoj tvrdnji da običaji, a ne imovinsko stanje, utječu na parničnije a običaji su različiti diljem Kraljevine. Pokušaj odbora u Zagrebu da upotrijebi statistike o brojnom stanju stanovništva kao osnovu u odlučivanju o broju postavljenja bio je podjednako loš, pa je Banski stol preporučio da se, kao putokaz prigodom odlučivanja o imenovanjima na položaje, uzme broj parnica koje su riješili sudbeni stolovi tijekom jedne radne godine.

Primjenu kvotnog sistema morili su i drugi problemi. Imenovanja kojima se dozvoljava obavljanje prakse bila su obvezatna sve do eventualnog podnošenja ostavke, smrti ili oduzimanja dozvole. Ostavke su bile rijetke, no stariji odvjetnici koji su prestajali s praksom zbog lošeg zdravlja i nadalje su zauzimali mjesta u kvoti. Politički aktivni odvjetnici, kao što je to

²⁹ Ibid., Banski Stol — 1881.

bio Mirko Hrvat iz Đakova, često su tjednima izostajali iz svojih kancelarija prigodom sjednica Hrvatskog sabora ili Parlamenta u Budimpešti. Suspenzije su također stvarale probleme. Naprimjer, kad je Josip Frank postavljen na mjesto Filipa Konrada, optužili su ga zbog otvaranja ogranka. Frank je oslobođen optužbe, ali je obrana i sama pridonijela napetosti u jednoj već vrlo aktivnoj pravničkoj i političkoj karijeri.³⁰

Rasprava o *numerusu claususu* bila je vrlo žestoka tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća. Poboljšane gospodarske prilike u Slavoniji, ponajprije zahvaljujući razvoju drvne industrije, navele su odbor u Osijeku da pruži potporu traženjima za povećanje broja imenovanja. Zagrebački odbor, međutim, strogo se držao kvote i ustvari postajao sve konzervativniji. Odbor je 1887. svojevoljno izradio izvještaj kojim brani svoj položaj na temelju gospodarskog nazadovanja. Procjenjuje da, ne uzimajući u obzir bivšu Vojnu krajinu, Hrvatska ima jednog odvjetnika na svakih 9.456 stanovnika, što je sličilo podacima za donju Austriju i Čehoslovačku (1:9.043 i 1:8.502). Međutim, prema uvjetima gospodarskog razvoja, Hrvatska je više nalikovala poljoprivrednim područjima Koruške i zapadne Galicije koje su imale jednog odvjetnika na 19.249 stanovnika (Koruška) te jednog odvjetnika na 15.738 stanovnika (zap. Galicija). Odbor je zaključio da Hrvatska ima previše odvjetnika i da se tamo gdje njihov broj prelazi dozvoljenu kvotu taj broj mora smanjiti na uobičajeni način.³¹

Tijekom osamdesetih godina krutost odbora se najjasnije očituje u postupku imenovanja na položaje u samom glavnom gradu. Svaki put kada bi se od odvjetničkog odbora tražilo mišljenje o podnesenim molbama, odgovor je bio isti: preko 40 odvjetnika obavlja praksu u Zagrebu, kvota koja je propisana 1880. jest 24 odvjetnika, te dozvolu za otvaranje odvjetničke kancelarije treba odbiti. Banski stol je 1885. konačno prestao tražiti mišljenje odbora. Ipak se nastavilo s imenovanjima na položaje, jer je sudstvo tvrdilo da od 40 odvjetnika koji su imali dozvolu, tek nešto manje od 24 odvjetnika stvarno i obavlja praksu.³²

Dok je između sudova i zagrebačkog odbora bjesnjela borba oko imenovanja, profesija je pripremala prijedlog revizije Reda iz 1852. Na sveopćem sastanku odvjetnika, održanom 1881. u Zagrebu, izabran je *ad hoc* odbor sastavljen od odvjetnika mahom iz Narodne stranke i Neodvisne narodne stranke. Njegov prijedlog, dovršen 1888. godine, bio je u biti konzervativan, ali su prijedlozi za reviziju značili velik korak naprijed u rješavanju specifičnih problema profesije te za njezino autonomno uspostavljanje. U prijedlogu je zadržan *numerus clausus* kako bi se izbjegla »proletarizacija« profesije, ali s tim da se u budućnosti uspostavi kvotni sistem što bi ga održavali odvjetnički odbori, koji bi prerasli u odvjetničku komoru. Voditelje nove ustanove birali bi sami odvjetnici premda bi izabrane, naravno, morala potvrditi vlada. Osim toga, sada bi odvjetnička komora, a ne Banski stol, nadzirala sva disciplinska pitanja u vezi s odvjetnicima i pripravnicima. Ostale

³⁰ HAZ BS V 1884/40 i 1884/78.

³¹ AH, KZV, Odj. za pravosuđe, Odvjetnički odbor u Zagrebu — 1887.

³² HAZ BS V 1884/138, 1885/3, 1884/138.

odredbe uključivale su utvrđivanje minimalnih cijena usluga kojima bi odvjetnici bili bar djelomično pošteđeni sudskih hirova u određivanju troškova, a pripravnički staž bi se produžio na pet godina.³³

Ovaj prijedlog revizije Odvjetničkog reda predložen je Odjelu za pravosuđe, a Khuen je obećao Saboru 1888. godine da će ga ozakoniti u roku od dvije godine. Nakon što su te dvije godine istekle, prijedlog je još uvijek ležao u Odjelu, i nikakav zakon nije izglasan za Khuenove vladavine. S banova gledišta, imenovanjem izrazito konzervativnog Nikole pl. Crnkovića za potpredsjednika, te su promjene bile izlišne.

Crnković je bio srpski odvjetnik u Zagrebu koji se ubrzo uzdigao do najužeg kruga u Banskom dvoru, a zbog svog političkog utjecaja nije bio obljubljen. *Obzor* je primjerice 28. svibnja 1889. godine objavio više nego neugodan članak o odvjetniku »N... pl. C...« koji nije stavio brnjicu svojem psu i koji je, smijući se, promatrao kako pas grize neku djevojčicu za ruku. Kršnjavi je tvrdio da Crnković »sudi previše brzo, a govori odveć bezobzirno«, i nerijetko zna razljutiti bana.³⁴ Crnković također nije prezao od toga da svoju političku moć iskoristi kako bi se osvetio svojim protivnicima. Godine 1885, naprimjer, Banski stol je vodio istragu o samoborskom odvjetniku i javnom bilježniku Franji Klaiću zbog toga što je navodno otvorio ogranak svoje kancelarije u Zagrebu. Klaić je uvjerljivo pobijao te optužbe, dokazujući da je barun Levin Rauch imao tako mnogo pravnih potreba da je bilo djelotvornije da Klaićev pripravnik Jakov Salamon ostane u Zagrebu te da su se bez obzira na to sve pravne transakcije obavljale u Samoboru. Klaić je istragu pripisao Crnkovićevoj želji za osvetom: barun Rauch nije samo sve svoje pravne poslove prenio sa Crnkovića na Klaića, nego je i Crnkovićev pripravnik Salamon prešao Klaiću. Banski stol je odbacio slučaj, a tri godine kasnije podržao Šalamonovo imenovanje u Zagreb, što je upućivalo na granice Crnkovićeve moći.³⁵

Bez obzira na nezgodne strane Crnkovićeve ličnosti, važniji je njegov društveni i profesionalni nazor i doprinos, u čemu se pokazao dosljednim konzervativcem. Za vrijeme njegova predsjednikovanja Odvjetnički odbor u Zagrebu bavio se ponajprije pitanjima ugleda profesije, što nije bilo nevažno u procesu profesionalizacije. Primjera radi, 1889. godine odvjetnički odbor je podigao optužnicu protiv Silvina Medunića zbog uvrede profesije. Izjave su otkrile da je Medunićeva supruga stavila oglas za praksu svojega supruga na istu oglasnu ploču gdje su svoje usluge nudili poslužitelji. Premda je Medunić uvjerio Banski stol da je oglas objelodanjen bez njegova znanja, ipak je ukoren zbog sadržaja oglasa u kojem se dalo naslutiti da je on bolji od ostalih odvjetnika.³⁶ Izricanjem disciplinske mjere odbor je propisao skup pravila o konkurenciji u kojima se ističe profesionalna solidarnost.

Središnji problem vezan uz pojmove ugleda i dostojanstva što ih je zastupao Crnković bio je u tome što se zapravo radilo o političkom nadzoru nad

³³ »Odvjetnički sastanak«, Mjesečnik VII:12A (1881) i *Obzor*, 7. studenog 1888.

³⁴ Kršnjavi, op. cit., 10.

³⁵ HAZ BS V 1885/41.

³⁶ HAZ BS V 1889/124.

odvjetnicima. Kad je Mile Starčević uputio molbu za pravo odvjetnikovanja, Crnković se usprotivio imenovanju jer je Starčević bio izabran u Sabor dok je još bio pripravnikom. Za Crnkovića osnovno pitanje nije bilo u tome što je Starčević bio član Stranke prava, nego to što je Starčević javno očitovao pripadnost stranci koja je odbijala priznati osnovni zakon zemlje, tj. Nagodbu. Crnković je sudio da ugled pravne profesije pada već samim činom preispitivanja zakona po kojem profesija stječe svoju funkciju.³⁷

Ovakav konzervativizam s dvije oštrice vidi se i u promjenama propisa o pripravnici uvedeni 1892. godine. Budući da su odvjetnici katkad bili nemarni pri prijavljivanju pripravnika, po novim propisima pripravnici su postali odgovorni za vlastitu prijavu. Naličje ove pozitivne promjene bio je zahtjev da se pripravnici osobno predstave predsjedniku ili potpredsjedniku odbora, na što se gledalo kao na opterećujuću društvenu obvezu koja je od pripravnika koji su živjeli izvan prijestolnice zahtijevala znatne troškove. Povrh toga, sudovi su od 1892. godine morali odmah obavijestiti odvjetničke odbore ukoliko bi pripravnik bio izveden pred sud pod bilo kakvom optužbom, na što se također gledalo kao na dopunski politički nadzor.³⁸

Možda je najbolja potvrda važnosti politike pokušaj obaveznog osiguranja odvjetnika 1894. godine po čemu se jasno vidi da se profesija nalazila u pat-poziciji. Crnkovićev plan je predviđao obavezno učlanjenje u osiguravajući fond budući da je Hrvatska tada imala ukupno samo 171 odvjetnika, a što je manje članova, osiguranje biva skuplje. Crnković je također želio izbjeći naglašavanje ekonomskih nejednakosti u struci, kao i dojam da su siromašni odvjetnici pod patronatom bogatih. Plan je napadnut sa svih strana. Ivan Zahar je odbacio pojam obaveznog članstva jer je to značilo kršenje načela slobodnog izbora, a iskoristio je priliku da napadne vladu zbog toga što nije eliminirala postojanje nadripisara. Aleksandar Badaj je predložio da se uputi poziv odvjetnicima u Dalmaciji i Istri te u Kraljevini Srbiji u kojem bi im se predložilo članstvo, što bi riješilo problem nižih članarina. Drugi su odbili da se izjašnjavaju o životnom osiguranju prije nego se predloži mirovinski plan i usvoji novi Odvjetnički red.³⁹ Ukratko, prijedlog kako da se riješi konkretan problem izrodio se u borbu u kojoj su sve želje za ostvarenjem zajedničkih profesionalnih interesa bile pokopane pod bujicom kritika na račun suvremene politike u Hrvatskoj.

Sredinom devedesetih godina odvjetnici u Hrvatskoj vrlo su daleko od razrješenja postojećih dilema svoje struke. Isključenje nepravednog suparništva, stvaranje strukovnog etosa, borba da bi se osigurao ekonomski status u skladu s društvenim statusom, potreba za uspostavljanjem vlastitih pravila igre unutar profesije bili su odlučujući u procesu profesionalizacije. Međutim, suočeni s konzervativnim Crnkovićevim stavovima odvjetnici više ne vide odbor kao zaštitnika svojih interesa. Bez institucije koja bi zastupala njihove potrebe, bez postojanja mehanizma kojim bi se, barem uz pritisak na vladu, postigla promjena, mnogi su odvjetnici došli do spoznaje da

³⁷ HAZ BS V 1893/91.

³⁸ Smrekar, op. cit., knj. 1, str. 751.

³⁹ Stenografsko izvješće, passim.

je jedino rješenje u sistemskoj promjeni. Krhki profesionalni konsenzus osamdesetih godina se na taj način rasplinuo, a politička pitanja su zasjela i nadvladala strukovne probleme.

Naravno, Khuen-Héderváry snosi velik dio odgovornosti zbog neuspjeha u pokušaju stvaranja autonomne struke. U osnovi, reformom Odvjetničkog reda ban nije imao što dobiti, ali je mogao mnogo izgubiti. Da je prihvatio prijedlog odvjetničkog odbora 1888. godine, struku bi zastupali njegovi politički protivnici. Preraditi prijedlog tako da se njime poveća kontrola vlade predstavljalo bi rizik jer bi se izazvalo ogorčenje odvjetnika koji su bili njegovi politički istomišljenici. To bi također značilo stvaranje neovisnog temelja na kojem bi osobe, kao što je to bio Crnković, mogle iskazati svoju suparničku moć. Međutim, zadržavanje neoapsolutističkih propisa, kojim je djelovanje vlade bilo odlučno u svakom aspektu struke, dalo mu je u ruke sredstvo kojim će moći »podijeliti i vladati«. Khuen je mogao postići najveći dio svojih ciljeva nedjelovanjem, i toga se držao.

Zaključiti da je cijela krivnja zbog neuspjeha u stvaranju jedne autonomne struke samo na Khuenu značilo bi ne uvažiti činjenicu da je njegovo držanje posljedica prilika u Monarhiji kao što je to slučaj i s njegovim protivnicima. Kako se vidi iz pisma koje su napisali na samom početku spomenuti odvjetnici, mogućnosti za politizaciju struke postojale su i prije Khuenova dolaska u Zagreb. Da je Khuen bio jedina prepreka, struka bi promijenila svoje ustrojstvo, tj. doživjela poboljšanja već prije prvog svjetskog rata. I konačno, neuspjeh se može tumačiti i na osnovi tadašnjih suprotstavljenih ideologija. Uzimajući u obzir sve činjenice, nije teško zaključiti da je dilema odvjetničke struke tog vremena tek mali djelić sveprisutne krize u Monarhiji.

Summary

CROATIAN ATTORNEYS AND THE POLITICS OF PROFESSION: THE DILEMMA OF PROFESSIONALIZATION, 1884–1894

Sarah A. Kent

At the end of the nineteenth century, the free professions in Western Europe and the United States were more or less established as exclusive, autonomous, and self-regulating occupations whose interests were defended by powerful professional associations. Although the beginning of similar developments can also be seen in late nineteenth-century Croatia, the consensus that existed among attorneys in the early 1880s became increasingly fragile and more or less disappeared by the mid-1890s.

The principle problem in professionalization was political. The Croatian government headed by Ban Khuen-Héderváry from 1883 to 1903 sought to maintain the dualistic empire, which brought the government into direct conflict with nationalists who wanted to expand Croatia's autonomy. Since a relatively large number of attorneys were in the political opposition, the government had no interest in

creating an autonomous profession; by maintaining the neoabsolutistic regulation of attorneys, however, the state retained direct or indirect control over every aspect of professional training and practice. The so-called attorneys' committees might have developed into an association that defended the interests of all attorneys, but, once the government had placed the committees firmly under the most conservative members of the National Party, the profession fragmented along party lines. Politics increasingly overshadowed professional issues, and by the mid-1890s the profession, a victim of Khuen's policy of divide and conquer, was unable to reach consensus even on the practical problems confronting all attorneys.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Historijski zbornik
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šalžite na adresu:
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, za Historijski zbornik
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Cijena ovog broja iznosi 450 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad Hrvatske
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — ožujak 1991.